

Στο : Λίποβατς, Θ. κ.ά. (επιμ.) 2002
Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα
Αθήνα : Κριτική

Πηνελόπη Φουντεδάκη*

Θρησκεία και κράτος στην Ευρώπη: Εκκοσμίκευση και λειτουργική διαφοροποίηση

Α. Θέση του ερωτήματος

Οι οπτικές προσέγγισης των σχέσεων θρησκείας και κράτους δεν είναι ευάριθμες – μπορούν να είναι τουλάχιστον τόσες, όσες και οι πολλές επιστημονικές πειραρχίες που ερευνούν καθένα από τα δύο φαινόμενα. Προσδιορίζοντας το αντικείμενο της έρευνας υπό την οπτική του δημοσίου δικαίου, τελικό ερώτημα που εδώ επιλέγεται να τεθεί είναι το νομικό status των εκκλησιών στα σύγχρονα δυτικά κράτη και η κατεύθυνση προς την οποία τείνει αυτό να εξελιχθεί. Ήδη από τη θέση του ερωτήματος, δικαιολογείται η μετάβαση από το ζεύγμα θρησκεία – κράτος στην κομβική τριμερή σχέση μεταξύ θρησκείας – εκκλησιών – κράτους, εφόσον οι εκκλησίες νοούνται ως θεσμοί ιστορικά ανταγωνιστικοί προς την κρατική κυριαρχία, με κοινό χαρακτηριστικό των δύο τους την εξουσία και κοινό πεδίο διεκδίκησης τον δημόσιο χώρο.¹

* Επίκουρος Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου.

1. Ο J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*, University Press, Chicago 1994, υπογραμμίζει την εμμονή των εκκλησιών στη διεκδίκηση του δημόσιου πεδίου. Για τις ιστορικές αναγωγές της σχέσης της κρατικής με την εκκλησιαστική εξουσία, βλ. Γ. Γκότσης, «Εξουσία και πολιτική εκκλησιολογία στη δυτικοευρωπαϊκή μεσαιωνική πολιτειολογική σκέψη», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 11(1998), σσ. 99-135.

Κοινό τόπο αποτελεί η διαπίστωση του ιστορικού φαινομένου ενός σταδιακού απογαλακτισμού του κράτους από την εκκλησιαστική αγκάλη, μέσω της εκκοσμίκευσης. Αφετηρία της μελέτης συνιστά η θέση ότι η διαδικασία της εκκοσμίκευσης του κράτους συνδέεται με το πολύ ευρύτερο φαινόμενο της διαφοροποίησης τριών κοινωνικών σφαιρών επικοινωνίας, της θρησκείας, της πολιτικής και του δικαίου, στον αντίποδα της, αρχαϊκής μορφής, απόλυτης διασύνδεσης μεταξύ τους. Η λειτουργική διαφοροποίηση νοείται ως ανάπτυξη διακριτών χώρων, με κωδικούς επικοινωνίας διαφορετικούς για τον καθένα: για τη θρησκεία κύριος κωδικός είναι η διάκριση ιερό/ανίερο, και ως προς την κοινωνική της παρουσία ο κωδικός «κοινωνική αλληλεγγύη»: για την πολιτική, κρίσιμος είναι ο κωδικός «εξουσία», που αντανακλάται στο δίπολο κυβέρνηση/αντιπολίτευση: τέλος, το δίκαιο στηρίζεται στη διάκριση νόμιμο/παράνομο.²

Πρόθεσή μου είναι να επιχειρήσω να καταδείξω, στο πλαίσιο του σύγχρονου κοινωνικού περιβάλλοντος της λειτουργικής διαφοροποίησης, τη νομική θέση προς την οποία τείνουν οι μεγάλες χριστιανικές εκκλησίες, που αποτέλεσαν στο παρελθόν το ένα από τα μέρη της σύγκρουσης με το εν εξελίξει κοσμικό κράτος. Μεθοδολογικό εργαλείο για την προσέγγιση αυτή είναι, κατά πρώτον, η καταγραφή της κοινής ευρωπαϊκής αφετηρίας και κατά δεύτερον, η πορεία εκκοσμίκευσης ανά κράτος βάσει του τυπικού κριτηρίου της ύπαρξης ή μη επίσημης εκκλησίας. Στη συνέχεια αναζητείται η ανταπόκριση της ένταξης σε μία ταξινομική κατηγορία ως προς τον βαθμό ουσιαστικής σύνδεσης κράτους και εκκλησιών, οπότε και επιλέγονται άλλα, πλην του συνταγματικού status, κριτήρια.

Η κατανόηση της νομικής θέσης που κατέχουν οι εκκλησίες στα σύγχρονα δυτικά κράτη προϋποθέτει, έτσι, την ανά-

2. Βλ. N. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt 1997, σσ. 595-865.

δειξη της θεσμικής σύζευξης και της θεσμικής αντιπαλότητας κράτους και εκκλησίας. Η αναφορά της μελέτης στην πολυσήμαντη έννοια της Ευρώπης, του «ευρωπαϊκού χώρου», επιβάλλει τον σαφή προσδιορισμό του χρονικού και γεωγραφικού πλαισίου. Ως προς το πρώτο, το ιστορικό περιβάλλον προσδιορίζεται με αφετηρία την άνθηση του συνταγματισμού τον 18ο και 19ο αιώνα, και τέλος τη σημερινή εποχή, με ελάχιστες αναδρομές σε προηγούμενες περιόδους: ως προς το δεύτερο, το γεωγραφικό πλαίσιο καθορίζεται από τις χώρες που βίωσαν πρωτογενώς τις συνέπειες της «διττής επανάστασης», δηλαδή της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και της βρετανικής Βιομηχανικής Επανάστασης.³

B. Οι κοινές θρησκευτικές καταβολές των συνταγματικών κρατών στην Ευρώπη

Το συνταγματικό κράτος προέκυψε μέσα από τη διαπάλη της κοσμικής με την εκκλησιαστική εξουσία, με κεντρικό σημείο αναφοράς το εκάστοτε διαμορφούμενο «θρησκευτικό περιβάλλον», δηλαδή την κρατούσα αντίληψη περί τη θρησκεία. Η αντίληψη αυτή συνδέθηκε με την εξέλιξη της θρησκευτικής ελευθερίας που επηρέασε καθοριστικά τη νομική διαμόρφωση των σχέσεων κράτους – εκκλησίας.

Οι εννοιολογικές προϋποθέσεις της θρησκευτικής ελευθερίας άρχισαν να δημιουργούνται τον 16ο αιώνα, με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του – *cuius regio, eius religio*. Αργότερα, η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης περιέλαβε την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή

3. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990 (1962), σσ. 12 κ.ε.

εγκατάλειψης μιας θρησκείας, καθώς και την επιλογή της αθρησκείας ή της αθεΐας. Προς το τέλος του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα δημιουργήθηκε μία élite φωτισμένων συγγραφέων, λογίων και ευγενών με έντονα αντικληρική σκέψη.⁴ Ήδη βέβαια από τον προηγούμενο αιώνα τα γραπτά του Locke⁵ ασκούν ευεργετική επίδραση, κατευνάζοντας τα θρησκευτικά πάθη, με θετική συνέπεια τη σταδιακή εξαφάνιση των δικών και των εκτελέσεων για μαύρη μαγεία και αιρέσεις.⁶ Η τάση αυτή, ωστόσο, δεν επηρέασε καθόλου τα μεσαία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα· εμφανίζεται έτσι το εξής παράδοξο: οι πιο τολμηροί στοχαστές, που αποτέλεσαν τους προδρόμους της μεταγενέστερης αστικής ιδεολογίας, όπως ο Bacon και ο Hobbes, θεωρούνται τμήματα της παλιάς διεφθαρμένης κοινωνίας των αριστοκρατών. Η ανερχόμενη αστική τάξη, από την άλλη, χρειαζόταν την πειθαρχία, την οργάνωση και τον φόβο μιας ισχυρής και αδιαμφισβήτητης ηθικής για να επιβληθεί σε όλα τα πεδία.

Στις μετεπαναστατικές γενιές της Γαλλίας παρατηρούνται πολλές απόπειρες δημιουργίας μιας αστικής, μη χριστιανικής ηθικής, αλλά η αστική τάξη παρέμεινε διχασμένη στην ιδεολογία της: μία μειονότητα ελεύθερων στοχαστών με επιρροή ευρύτερη του περιορισμένου αριθμού τους, και μία πλειονότητα θεοσεβών, προτεσταντών, εβραίων και καθολικών. Την

4. Βλ. M. Heckel/W. Heun (επιμ.), *Klaus Schlaich, Gesammelte Aufsätze, Kirche und Staat von der Reformation bis zum Grundgesetz*, Mohr, Tübingen 1997, σσ. 204 κ.ε.: R. Rémond, *L' anticléricalisme en France. De 1815 à nos jours*, Complexe, Bruxelles 1985, σ. 2.

5. J. Locke, «A letter concerning toleration», στο R. M. Hutchins (επιμ.), *Locke, Berkeley, Hume, Great Books of the Western World*, University of Chicago, 1977, τόμ. 35, σσ. 1-22.

6. Η συνδρομή του κράτους, υπό την έννοια των νομικών ερεισμάτων για την καταπολέμηση των αιρέσεων κάθε «εχθρού» της επίσημης θρησκείας είναι τεράστια. βλ. ενδεικτικά B. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, Longman, London-New York 1987, σσ. 63-92.

ίδια εποχή, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής θεσπίζουν Σύνταγμα φιλελεύθερο, αρνούμενοι κάθε θρησκευτική επιρροή στο κράτος, παρότι η πλειονότητα των πολιτών ήταν πιστοί χριστιανοί, κυρίως προτεστάντες.

Με την ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων και των νέων βιομηχανικών οικισμών, παρατηρείται από την πλευρά των εργατικών τάξεων και των μαζών των πόλεων άγνοια, αποστασιοποίηση και αδιαφορία απέναντι στην οργανωμένη θρησκεία. Οι επίσημες εκκλησίες, προσαρμοσμένες να επιλύουν τα προβλήματα των ανθρώπων της υπαίθρου, δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες των βιομηχανικών πόλεων και της νέας εργατικής τάξης.⁷ Περαιτέρω πλήγμα για τις εκκλησίες υπήρξε η βίαιη σύγκρουση της επιστήμης με τα χριστιανικά δόγματα και η θεωρητική επεξεργασία της ελευθερίας συνείδησης πέραν της θρησκευτικής αντίληψης.⁸ Την ιδεολογική σύγκρουση ακολούθησε η επίθεση των κυβερνήσεων κατά των προνομίων και της παρουσίας των εκκλησιών και του κλήρου.

Η αδιαφορία των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων για τη θρησκεία ανατρέπεται από τα μέσα του 19ου αιώνα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, φθάνοντας σε σημεία συλλογικής θρησκευτικής υστερίας.⁹ Η επιστροφή στον θρησκευτικό συντηρητισμό ανταποκρινόταν και στις τρεις κοινωνικές συνιστώσες: για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η θρησκεία βοήθούσε στην αντιμετώπιση μιας κα-

7. E. J. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 287.

8. Χαρακτηριστικό δείγμα γραφής, J. S. Mill, «On Liberty», στο R. M. Hutchins (επιμ.), *American State Papers, The Federalists*, J. S. Mill, Great Books of the Western World, University of Chicago, 1977, τόμ. 43, σσ. 267-323, κεφάλαιο 2, σσ. 274-293, με κεφάλαιο αφιερωμένο «Of the Liberty of Thought and Discussion».

9. D. Holwerda (επιμ.), *Exploring the Tradition of John Calvin*, Grand Rapids, 1976.

ταπιεστικής και αδιέξοδης καθημερινότητας· για τα μεσαία στρώματα, η θρησκεία δικαίωνε την κοινωνική τους υπόσταση, αφού έδινε στα κέρδη τους μεγαλύτερη ηθική διάσταση από το απλό ορθολογικό κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος· για τη μοναρχία και την αριστοκρατία ήταν παράγοντας κοινωνικής σταθερότητας· για τις συντηρητικές κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών μετά το 1815, η ενθάρρυνση του θρησκευτικού αισθήματος και η υποστήριξη των εκκλησιών ήταν τόσο αναπόσπαστα στοιχεία πολιτικής, όσο και η οργάνωση αστυνομίας και λογοκρισίας για την αποτροπή κάθε ενδεχόμενης επαναστατικής αναταραχής.¹⁰

Σε αυτό το θρησκευτικό περιβάλλον, τα ευρωπαϊκά κράτη του 19ου αιώνα υιοθέτησαν, σε επίπεδο συνταγματικών ρυθμίσεων, το πρότυπο της επίσημης εκκλησίας, επιχειρώντας παράλληλα την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την έννοια της προστασίας της ανεξίθρησκείας.¹¹

Γ. Η πορεία προς την εκκοσμίκευση: συνταγματικά πρότυπα συνύπαρξης κράτους και εκκλησίας

1. Οι σχέσεις κράτους και εκκλησιών στον ευρωπαϊκό χώρο αποτυπώθηκαν στα συνταγματικά κείμενα του 19ου και 20ού αιώνα με αρκετά διαφορετικό τρόπο. Συγκλίνουσα πορεία εμφανίζουν οι διατάξεις για τη θρησκευτική ελευθερία, που

10. R. Rémond, *ό.π.*, *passim*.

11. Βλ. ενδεικτικά H. Berman, *Law and Revolution: The Formation of Western Legal Tradition*, Cambridge 1983· H. Bost (επιμ.), *Genèse et enjeux de la laïcité, Labor et Fides*, Genève 1990· M. Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, n.p. 1985· H. Hasquin (dir.), *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France*, Université de Bruxelles, 2η έκδ. 1981· D. Martin, *A General Theory of Secularization*, Basil Blackwell, Oxford 1978.

με σημείο εκκίνησης την προστασία της ανεξίθρησκείας καταλήγουν στη διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό τη θετική και την αρνητική της έκφανση, ως ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της συνείδησης και της σκέψης.¹² Αποκλίνουσα πορεία διαπιστώνεται όμως στη διάρθρωση της οργανικής σύνδεσης ή του απόλυτου διαχωρισμού των δύο υποκειμένων, κράτους και εκκλησίας, σε μία κλίμακα όπου αποτυπώνεται με διαφορετικό τρόπο η ένταση της συνύπαρξης.¹³ Η ταξινόμηση των κρατών που υιοθετείται εδώ στηρίζεται στο ασφαλές κριτήριο της συνταγματικής αναφοράς στο νομικό status μίας, της κατά πλειοψηφίαν επικρατούσας, εκκλησίας, και αντανακλά ενδιάμεσες αποχρώσεις στην κλίμακα μεταξύ του ενός άκρου, της οργανικής σύνδεσης με την αναγνώριση επίσημης εθνικής εκκλησίας (state church), και του άλλου άκρου, του απόλυτου χωρισμού των δύο.

Καταλήγουμε έτσι να διακρίνουμε τρία πρότυπα συνταγματικής διαρρύθμισης των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, που καταδεικνύουν τη διαφοροποιημένη πορεία εκκοσμίκευσης σε συνάρτηση με συγκεκριμένους κοινωνικούς και θρησκευτικούς παράγοντες: κράτη με επίσημη εκκλησία, κράτη με καθεστώδες σχετικού χωρισμού από την εκκλησία και, τέλος, κράτη με απόλυτο χωρισμό κράτους και εκκλησίας.¹⁴

12. Για το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ως εξέλιξης της ανεξίθρησκείας, στους νεότερους χρόνους, βλ. Α. Μαρίνος, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήναι 1972, σσ. 50 κ.ε. και Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές Ελευθερίες*, 4η έκδ., Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 247 κ.ε.

13. Πολλές μελέτες, κυρίως στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης, υιοθετούν τέτοιες ταξινομήσεις, βλ. π.χ. H. Hasquin, «L'État et les Églises dans l'Europe communautaire. A propos du financement des cultes», στο Α. Dierkens (επιμ.), *Pluralisme religieux et laïcités dans l'Union Européenne*, Université de Bruxelles, 1994, σσ. 21-44.

14. Αναλυτικά για το νομικό καθεστώς των εκκλησιών στα κράτη που εδώ συνοπτικά εξετάζονται, βλ. P. Foundethakis, «Religion and Constitutional Culture in Europe», *Revue Hellénique de Droit International* 53 (2000) 1, σσ. 139-187.

Το στοιχείο της θρησκευτικής ομοιογένειας δεν φαίνεται να συνδέεται με την επιλογή του προτύπου, απλώς συχνά προβάλλεται ως εξωνομικό επιχείρημα «εθνικής ταυτότητας» για τη διεκδίκηση μιας προνομιακής σχέσης τής, κατ' αριθμό πιστών, πλειοψηφούσας εκκλησίας. Η πλειοψηφική ένταξη σε ένα δόγμα αποτελεί τον κανόνα στα εξεταζόμενα κράτη: στη Δανία εμφανίζεται ποσοστό 88,2% του πληθυσμού να ανήκει στην Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία, στην Ιρλανδία το 93% του πληθυσμού ανήκει στην Καθολική Εκκλησία, στη Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Πολωνία η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού είναι καθολικοί, στο καθολικό δόγμα επίσης ανήκει το 90% περίπου των πολιτών του Λουξεμβούργου, στην Ελλάδα το ποσοστό των ορθοδόξων εγγίζει το 96%.¹⁵

2. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν κράτη που βρίσκονται στο χαμηλότερο σημείο της κλίμακας προς την εκκοσμίκευση, με συνταγματική διασφάλιση της επίσημης εκκλησίας, συνεπώς με αναγνώριση της ελευθερίας όλων των θρησκειών αλλά με παρεμβάση της ισότητας μεταξύ τους – εδώ υπάγονται η Δανία, η Μεγάλη Βρετανία και η Ελλάδα, η Ανδόρα, το Λιχτενστάιν, το Σαν Μαρίνο, το Μονακό, η Μάλτα, η Ισλανδία, η Νορβηγία.

Στα σκανδιναβικά κράτη οι εθνικές εκκλησίες προέκυψαν από την απόσπασή τους από τον καθολικισμό χωρίς έντονες

15. Το ποσοστό είναι κατ' εκτίμηση, λόγω ανυπαρξίας επίσημων στοιχείων για τα μέλη των αναγνωρισμένων θρησκειών. Τα τελευταία επίσημα στατιστικά στοιχεία για τις θρησκευτικές μειονότητες δημοσιεύτηκαν το 1951, ενώ δεν προβλέπεται ειδική διαδικασία για την ένταξη σε θρησκευτική κοινότητα, ούτε περιλαμβάνεται στα στατιστικά στοιχεία ερώτηση για το θρήσκευμα. Η Ad. Pollis, «Greek national identity: religious minorities, rights, and European norms», *Journal of Modern Greek Studies* 10 (1992), σσ. 171-195, δίνει τα εξής ποσοστά: ορθόδοξοι 96%, μουσουλμάνοι 1,3%, καθολικοί 0,5%, προτεστάντες 0,2%, εβραίοι 0,05%· πρβλ. και τα στοιχεία της έκθεσης του Ειδικού Εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ A/51/542/Add.1/ 7.11.1996, σ. 13.

συγκρούσεις, εξαιτίας της μικρής επιρροής του Πάπα στις χώρες αυτές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Δανία όπου η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία αποτελεί από το 1849 επίσημη εκκλησία, ενώ οι σχέσεις της με το κράτος ρυθμίζονται με ειδικό νόμο όπως προβλέπει το Σύνταγμα.¹⁶ Η στενή εξάρτηση μεταξύ των δύο δικαιολογεί την ύπαρξη ιδιαίτερου μέρους του Συντάγματος με τίτλο «State Church» καθώς και ξεχωριστού Υπουργείου για τα εκκλησιαστικά ζητήματα, ενώ ο βασιλιάς ανήκει υποχρεωτικά στο επίσημο δόγμα. Η Σουηδία και η Φινλανδία πολύ πρόσφατα, τον Ιανουάριο και το Μάρτιο του 2000 αντιστοίχως, ήσαν το χαρακτήρα της επίσημης εκκλησίας από την Ευαγγελική Λουθηρανική.¹⁷

Η Αγγλία, μετά από αιματηρές συγκρούσεις, αποσπάστηκε πλήρως από την Καθολική Εκκλησία, και από το 1689 απέκτησε επίσημη εθνική εκκλησία, την Εκκλησία της Αγγλίας,

16. Από το 1536 έως το 1849 η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία ήταν το μόνο επιτρεπόμενο θρήσκευμα. Για το ισχύον καθεστώς, βλ. άρθρο 4 του δανικού Συντάγματος και P. Garde, «Legal Status of Minority Churches and Religious Communities in the Kingdom of Denmark. Liberty without Equality», στο *The Legal Status of Religious Minorities in the Countries of the European Union*, Sakkoulas-Giuffrè, Thessaloniki – Milano 1994, σσ. 81-114 (ανάτυπο), επίσης, J. Baubérot, «Le Danemark: une sécularisation sans laïcisation», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l' Europe des Douze*, Syros, Paris 1994, σσ. 41-48, καθώς και J. Stenbaek, «Église et État au Danemark», στο «Églises et États dans l' Europe des Douze», *Conscience et Liberté* 32(1986), σσ. 44 κ.ε.

17. Η κατάργηση της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας ως επίσημης εκκλησίας της Σουηδίας επήλθε με νόμο που ισχύει από την 1.1.2000. Το νέο φινλανδικό Σύνταγμα, που ισχύει από 1.3.2000, δεν προβλέπει πλέον χωριστή ενότητα «Religious Communities». Πρβλ. για το διάλογο προ της συνταγματικής τροποποίησης, J. Seppo/B. Th. Jussi Varkemaa, «New liberties and church-state relationships in Finland», στο «*New Liberties and church and state relationships in Europe*, Milano 1998, σσ. 367-387· E. Christensen, «Is the Lutheran Church still the State Church? An Analysis of Church-State Relations in Finland», *Brigham Young University Law Review*, 1995, σσ. 585-601.

με κεφαλή της τον μονάρχη, καθεστώς που ισχύει έως σήμερα. Προνόμιο της Αγγλικανικής Εκκλησίας είναι η παραχώρηση εδρών στη Βουλή των Λόρδων και ακαδημαϊκών εδρών σε κληρικούς του επίσημου δόγματος στα Πανεπιστήμια του Oxford, Cambridge, Durham.¹⁸

Στην Ελλάδα, η συνταγματική ρύθμιση υπέρ της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως επικρατούσας θρησκείας, συνοδεύεται από ένα εκτεταμένο πλέγμα λοιπών συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων, που ως σύνολο έχει μοναδικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο.¹⁹ Η εκκλησία είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, αυτοδιοικούμενο, το κράτος όμως παρεμβαίνει σε καίρια ζητήματα διοίκησης και οργάνωσής της, βάσει του συστήματος της «νόμω κρατούσας πολιτείας».²⁰ Οι

18. Βλ. P. Cumper, «Religious Liberty in the United Kingdom», στο J. D. van der Vyver/J. Witte, Jr. (επιμ.), *Religious Human Rights in Global Perspective. Legal Perspectives*, Martinus Nijhoff-Kluwer, The Hague κ.ά., 1996, σσ. 205-241· R. Marx, *Religion et société en Angleterre de la Réforme à nos jours*, PUF, Paris 1978· H. H. Leonard, «Église et État en Grande Bretagne», στο *Églises et États dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 79 κ.ε. Στη Σκωτία επίσημη εκκλησία είναι η Πρεσβυτεριανή, ενώ στην Ουαλία και στη Β. Ιρλανδία δεν είναι επίσημη εκκλησία η Αγγλικανική.

19. Για τη συγκριτική θεμελίωση αυτής της μοναδικότητας, βλ. Π. Φουντεδάκη, «Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», *Το Σύνταγμα - Αφιέρωμα στο Ζήτημα των Ταυτοτήτων* - 26 (2000)5, σσ. 647-673, ειδ. σσ. 660 κ.ε. Το ζήτημα της φύσης της διάταξης του άρθρου 3 παρ. 1 έχει απασχολήσει την ελληνική νομική θεωρία που, κατά πλειοψηφία, υποστηρίζει ότι η διάταξη έχει διαπιστωτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, πολλές αντιρρήσεις γείρονται ως προς την έννοια αυτής της συνταγματικής «διαπιστωτικότητας», αλλά και εν όψει του εκτεταμένου πλέγματος συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων που εξειδικεύουν το κανονιστικό περιεχόμενο της επικρατούσας θρησκείας.

20. Βλ. ενδεικτικά Ph. Spyropoulos, *Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland*, Universität Freiburg, 1981· Sp. Troiannos, «Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland», *Orthodoxes Forum* 6, 1992, σσ. 221-231· I. Κονιδάκης, «Οι σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους στην Ελλάδα από το 1974 έως σήμερα», στο Κ. Μπέη (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία, Κέντρο Δικανικών Μελετών*, Ευνομία, Αθήνα 1997, σσ. 115-126.

διακρίσεις σε βάρος των θρησκευτικών μειονοτήτων, ως συνάρτηση της προνομιακής θέσης της επικρατούσας θρησκείας και της κοινωνικής αποδοχής του επίσημου θρησκευματος, δεν περιορίζονται στις νομοθετικά προβλεπόμενες, αλλά εκτείνονται και σε άτυπες διακρίσεις που επιβάλλονται από τη διοίκηση.²¹ Η έκταση αυτών των φαινομένων συνιστά απόκλιση του ελληνικού Συντάγματος από τη φιλελεύθερη δυτική παράδοση ως προς το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας²² και συνδέεται με την ευρύτατη νομιμοποίηση της «επικρατούσας θρησκείας» στο κοινωνικό πεδίο,²³ σε συνάρτηση με τη

21. Βλ. N. Alivizatos, «The Constitutional Treatment of Religious Minorities in Greece», στο *Mélanges en l'honneur de Nicolas Valticos*, A. Pedone, Paris 1999, σσ. 629 κ.ε.· Φ. Βεγλερή, «Η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα» και I. Κονιδάκης, «Θρησκευτική Ελευθερία», στο *Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σσ. 151-153 και 155-158, αντιστοίχως· Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Κριτική, Αθήνα 1999, με συμβολές των Γ. Σωτηρέλη, Δ. Δημούλη, Α. Pollis, Μ. Σταθόπουλου, Γ. Κτιστάκι, Κ. Τσιτσέλη· I. Kriari-Catranis, «Freedom of Religion under the Greek Constitution», *Revue Hellénique de Droit International* 47(1994), σσ. 397-415· Β. Καράκωστας, «Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων», στο Κ. Μπέη (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σσ. 75-114· Α. Λοβέρδος, *Προσηλυτισμός. Για την αντισυνταγματικότητα της σχετικής με τον προσηλυτισμό ποινικής νομοθεσίας*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1986.

22. Σύμφωνα με την εύστοχη έκφραση του Φ. Βεγλερή, «Οι αποκλίσεις των ελληνικών Συνταγμάτων από τη φιλελεύθερη δυτική παράδοση», στο *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Α' Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σσ. 47-58, και ειδ. σ. 49. Τη στρέβλωση αυτή περιγράφει ο Α. Μανιτάκης, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, Αθήνα 2000.

23. Υπό το πρίσμα της πολιτικής ψυχολογίας, βλ. Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2 (1993), σσ. 31-47· υπό την οπτική της ιδεολογικής αναπαράστασης του θρησκευτικού «άλλου» μέσα από δοξασίες και λογοτεχνικά κείμενα, βλ. Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν*

διαπλοκή κομμάτων-κράτους-εκκλησίας από την εποχή της μεταπολίτευσης.²⁴

3. Σύμφωνα με το σύστημα του σχετικού χωρισμού κράτους και εκκλησίας, οι δύο εξουσίες, πολιτική και εκκλησιαστική, δεν αγνοούνται μεταξύ τους, όπως συμβαίνει στο σύστημα του απόλυτου χωρισμού, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πολιτικής και υγείας, συνεργάζονται. Η συνεργασία αυτή αφορά όλα τα θρησκευόμενα σε ισότιμη βάση, ενώ η συνεργασία με την Καθολική Εκκλησία παίρνει συχνά τη μορφή του κονκορδάτου.²⁵ Στην κατηγορία αυτή υπάγονται η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο, η Σουηδία και η Φινλανδία.

Στη γερμανική συνταγματική τάξη δεν υφίσταται επίσημη εκκλησία, συνεπώς ισχύει η αρχή της ιδεολογικής ουδετερότητας του κράτους, και κάθε θρησκευτική κοινότητα έχει αυτονομία στη ρύθμιση των εσωτερικών της υποθέσεων, έχοντας καθεστώς είτε ν.π.δ.δ. είτε ν.π.ι.δ., αναλόγως των προϋποθέσεων (ιστορικού χαρακτήρα, αριθμού μελών κ.ά.) που πληροί.²⁶ Αντίστοιχο σύστημα αυτονομίας ισχύει και στην Αυστρία από το 1867.

Διωγμός. Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία-Ζητήματα Ιστορίας και Μυθολογίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, κυρίως σσ. 196-238.

24. Βλ. Β. Γεωργιάδου, «Κοσμικό κράτος και ορθόδοξη εκκλησία: Σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας και πολιτικής στη μεταπολίτευση», στο Χρ. Λυριντζής/Ηλ. Νικολακόπουλος/Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σσ. 247-286.

25. Ειδικότερα για τα κονκορδάτα, J. Julg, *L'Église et les États, Histoire des concordats*, Préface de J. Chélini, Nouvelle Cité, Paris 1990.

26. Άρθρο 137.1 του Συντάγματος της Βαϊμάρης· βάση του συστήματος είναι το άρθρο 140 του Θεμελιώδους Νόμου, που ενσωματώνει τις διατάξεις των άρθρων 136, 137, 138, 139 και 141 του Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919. Γενικότερα για το καθεστώς των σχέσεων, βλ. ενδεικτικά Μ. Heckel/W. Heun (επιμ.), *Klaus Schlaich, Gesammelte Aufsätze, Kirche und Staat von der Reformation bis zum Grundgesetz*, ό.π.: Α. Fr. von

Στην Ιταλία, το Σύνταγμα του 1948 κατοχυρώνει αμοιβαία ανεξαρτησία και θεσπίζει την ίση μεταχείριση μεταξύ όλων των θρησκειών. Οι στενότερες σχέσεις μεταξύ του ιταλικού κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας, παρά το συνταγματικό πλαίσιο, διεργάγησαν το 1970, εξαιτίας της ψήφισης του νόμου περί διαζυγίου, ενώ τον Φεβρουάριο του 1984, μετά από συμφωνία με την Αγία Έδρα καταργήθηκε ο καθολικισμός ως επίσημη θρησκεία του ιταλικού κράτους²⁷ – μεταξύ του 1984 και του 1993 υπογράφηκαν έξι συμφωνίες με άλλες θρησκευτικές κοινότητες, κατ' εφαρμογή σχετικού άρθρου του Συντάγματος, που παρέμενε ανενεργό προ του 1984.

Στην Ισπανία, λίγο μετά την πτώση του φρανκικού καθεστώτος και πριν την ψήφιση του νέου Συντάγματος του Δεκεμβρίου 1978, συμφωνήθηκε μεταξύ του ισπανικού κράτους και της Αγίας Έδρας η αντικατάσταση του κονκορδάτου του 1953 με ένα σύμφωνο (Ιούλιος 1976) που συμπληρώθηκε με τέσσερα άλλα (Ιανουάριος 1979).²⁸ Το Σύνταγμα του 1978 (άρθρο 16.3) ορίζει ότι δεν υπάρχει επίσημο θρήσκευμα, ενώ με τον

Campenhauen, *Staatskirchenrecht*, München, 2η έκδ. 1983· J.-M. Ouedraogo, «Églises et États en Allemagne: la difficile laïcisation d'une société sécularisée», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 15-26.

27. Βλ. άρθρα 7 και 8 του ιταλικού Συντάγματος· επίσης F. Finocchiaro, «Église et État en Italie», στο *Églises et États dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 104 κ.ε. και Fr. Champion, «L'Italie: le catholicisme, patrimoine national», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 87-93.

28. Για τις ιστορικές συνθήκες και για το περιεχόμενο της συμφωνίας της 28.7.1976 με το ισπανικό κράτος, βλ. J. Julg, *L'Église et les États, Histoire des concordats*, ό.π., σσ. 255 κ.ε., 265 κ.ε. Για την πορεία προς την κατάργηση της επίσημης εκκλησίας στην Ισπανία βλ. J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*, ό.π., σσ. 75-91. Για τις σχέσεις του ισπανικού κράτους με την καθολική εκκλησία και τα λοιπά θρησκευόμενα πριν τη μεταρρύθμιση του 1992, βλ. D. Basterra, «Église et État en Espagne», στο *Églises et États dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 56 κ.ε. και Ν. Νικολοπούλου-Σακκά, «Σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους. Η περίπτωση της Ισπανίας», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (χ.χ.), σσ. 143-165.

«οργανικό νόμο περί θρησκευτικής ελευθερίας» (Ιούλιος 1980) θεσπίζεται η συνεργασία μεταξύ της κρατικής διοίκησης και διαφόρων θρησκευμάτων, ανάλογη με αυτή που ρυθμίζει τις σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία, που ενεργοποιείται μόλις το 1992.

Το ισχύον Σύνταγμα του Λουξεμβούργου του 1868, και μετά την πρόσφατη αναθεώρηση του 1998, δεν αντέγραψε το κοινό κεντρικό του 1801 μεταξύ Γαλλίας και Αγίας Έδρας που ρυθμίζει τη σχέση του Λουξεμβούργου με την Καθολική Εκκλησία. Παρά την έντονη επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας, το Λουξεμβούργο βαθμιαία υιοθέτησε έναν θρησκευτικό πλουραλισμό, χωρίς να παύσει η ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική δύναμη που διαθέτει η Καθολική Εκκλησία.²⁹

Στην ίδια κατηγορία ανήκει η Ιρλανδία, κινούμενη προς την αποσύνδεσή της από την εκκλησία, και η Πολωνία, που εμφανίζει σημεία επανασύνδεσης με την εκκλησία. Στην Ιρλανδία, οι βαθιές ρίζες της Καθολικής Εκκλησίας σε συνάρτηση με την εθνική συνείδηση, αλλά και η μεγάλη αποδοχή στο κοινωνικό σώμα αιτιολογούν τις αντιστάσεις προς έναν σταδιακό χωρισμό κράτους – εκκλησίας. Παρά τις συχνές αναφορές του συνταγματικού κειμένου στον Θεό, το ιρλανδικό Σύνταγμα δεν προβλέπει επίσημη θρησκεία, διασφαλίζει την ελευθερία της συνείδησης και εμποδίζει το κράτος να θεσπίσει προνόμια υπέρ κάποιας θρησκείας· ωστόσο η κοινή νομοθεσία επιβάλλει την αρμονία κράτους και εκκλη-

29. Οι συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 19 και 20 κατοχυρώνουν πλήρως τη θρησκευτική ελευθερία, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 22 ρυθμίζουν θέματα σχέσεων κράτους-εκκλησίας, όπου προβλέπεται η δυνατότητα ανάμιξης του κράτους σε οργανωτικά ζητήματα εκκλησιών βάσει συμβάσεων που υπόκεινται σε κύρωση από το Κοινοβούλιο· βλ. A. Pauly, *Les Cultes au Luxembourg. Un modèle concordataire*, Forum, Luxembourg 1989 και Fr. Messner, «Les évolutions du statut des cultes au Luxembourg», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 95-103.

σίας, προβάλλοντας τις αρχές της δεύτερης.³⁰ Η Πολωνία, σε αντίθεση με την Ιρλανδία, παρουσιάζει έντονο κοινωνικό και πολιτικό ρήγμα στο ζήτημα του καθορισμού των σχέσεων κράτους – εκκλησίας, που επικαλύφθηκε προσωρινά με τη συμβιβαστική ασάφεια της οικείας συνταγματικής διάταξης, προκειμένου να ικανοποιηθούν και εκείνοι που επιθυμούν πλήρη και ρητό διαχωρισμό, αλλά και οι αντίθετοι που θέλουν τη σύνδεση κράτους και εκκλησίας με ενεργό τον πολιτικό ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας.³¹ Περιεχόμενο της συνταγματικής ρύθμισης είναι τα ίσα δικαιώματα όλων των θρησκευμάτων, η θρησκευτική αμεροληψία των κρατικών οργάνων, οι αρχές του σεβασμού της αμοιβαίας ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο, καθώς και η συνεργασία για το κοινό καλό.

4. Στην κατηγορία των κρατών με καθεστώς απόλυτου χωρισμού του κράτους από την εκκλησία ανήκουν πέντε κράτη: η Γαλλία και η Πορτογαλία ρητά δηλώνουν στο Σύνταγμα τους τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας, η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Ελβετία, χωρίς πανηγυρική διακήρυξη, συνάγεται ότι υιοθετούν επίσης τον χωρισμό του κράτους από την εκκλησία.

Η Γαλλία αποτελεί την κοιτίδα του λαϊκού κράτους και η εχθρική στάση ενός μεγάλου τμήματος της γαλλικής κοινωνίας απέναντι στον κλήρο προσδιόρισε το συνταγματικό πλαί-

30. Σύμφωνα με το άρθρο 44.2.2 του ιρλανδικού Συντάγματος, βλ. επίσης K. Boyle/H. Downing, «Église et État en Irlande», στο *Églises et États dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 99 κ.ε. και Fr. Champion, «L'Irlande: le catholicisme au coeur de l'identité nationale», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 83-86.

31. Βλ. άρθρο 25 του πολωνικού Συντάγματος του 1997 και M. Grabowska, «L'Église de Pologne à un tournant», στο P. Michel (dir.), *Les Religions à l'Est*, Cerf, Paris 1992, σσ. 109-127· W. Sadurski, «Rights and Freedoms under the New Polish Constitution: Reflections of a Liberal», στο M. Wyrzykowski (επιμ.), *Constitutional Essays, Institute of Public Affairs*, Warsaw 1999, σσ. 235-255.

σιο και τη νομοθεσία.³² Στο προοίμιο του Συντάγματος του 1791 διευκρινίζεται απολύτως, με αρνητικό τρόπο, η απομάκρυνση από το Ancien Régime: Στο άρθρο 1 του ισχύοντος γαλλικού Συντάγματος ορίζεται: «Η Γαλλία είναι αβασίλευτη πολιτεία αδιαίρετη, χωρισμένη από την εκκλησία, δημοκρατική και κοινωνική».

Η Πορτογαλία είναι χώρα με παράδοση στην επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά και σε αντικληρικό κοινωνικό ρεύμα. Το ισχύον Σύνταγμα του 1976 ρητά θεσπίζει τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας (άρθρο 41.4), αλλά η θέση της Καθολικής Εκκλησίας παραμένει προνομιακή σε σχέση με τα άλλα δόγματα και θρησκευόμενα, αφού μεταξύ άλλων της αναγνωρίζεται η νόμιμη προσωπικότητα.³³

Στην Ολλανδία, η αντιπαλότητα μεταξύ καθολικών και προτεσταντών-καλβινιστών αποτέλεσε τη βάση για την αναζήτηση ενός θρησκευτικού πλουραλισμού. Η διαφοροποίηση

32. Ήδη από το 1901 δίδεται το δικαίωμα στις ενώσεις με θρησκευτικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο να οργανώνονται σύμφωνα με τους δικούς τους κανόνες, βλ. A. Boyer, *Le droit des religions en France*, PUF, Paris 1993, σσ. 85 κ.ε. Εξαιρετικά σημαντικοί για τη διαμόρφωση των αρχών του λαϊκού κράτους είναι οι νόμοι του 1904 (για την απόλυση του θρησκευτικού χαρακτήρα των κηδεών), του 1905 (για τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας). Βλ. εντελώς ενδεικτικά J. Baubérot, «La France, "République laïque"», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 57-68· J. Boussinesq, *La Laïcité française*, Memento Juridique, Cahiers de la Ligue, Paris 1993. Το καθεστώς του αυστηρού χωρισμού εκτείνεται σε όλη τη Γαλλία, με εξαίρεση τρεις περιοχές της Ανατολικής Γαλλίας [Haut-Rhin, Bas Rhin, Moselle].

33. Βλ. σχετικά E. Vandermeersch, «Le Portugal: le poids d'un passé clérical», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 117-121, και J. Miranda, «Église et État au Portugal», στο *Églises et États dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 132 κ.ε. Ιδιαίτερο ρόλο στην ισχύουσα ρύθμιση έπαιξε η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλαξε η δικτατορία Σαλαζάρ στην Καθολική Εκκλησία, την οποία αναγόρευσε σε επίσημη με την τροποποίηση των άρθρων 45 και 46 του πορτογαλικού Συντάγματος.

κράτους και εκκλησίας περιλαμβάνεται στο Σύνταγμα του 1798, το οποίο διακήρυξε την ισότητα όλων των θρησκευμάτων και τον χωρισμό κράτους και εκκλησιών. Στο ισχύον Σύνταγμα του 1983 κατοχυρώνεται πλήρως η ελευθερία συνείδησης και η θρησκευτική ελευθερία, ενώ παράλληλα θεσπίζεται ένα σύστημα χωρισμού κράτους και εκκλησιών.³⁴ Το μοντέλο σχέσεων κράτους και εκκλησιών που ισχύει στην Ολλανδία προσομοιάζει προς το λαϊκό κράτος της Γαλλίας.³⁵

Το Βέλγιο έχει έντονο καθολικό παρελθόν και ακολούθησε με βραδύτερους ρυθμούς και χωρίς ακραίες εντάσεις το γαλλικό μοντέλο χωρισμού κράτους και εκκλησίας.³⁶ Σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα, το βελγικό κράτος είναι ουδέτερο απέναντι σε όλες τις θρησκείες και δεν έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει σε ζητήματα οργάνωσης ή δόγματος οποιοδήποτε θρησκευματος.³⁷

Δ. Η ουσιαστική «αποθρησκαιοποίηση» του κράτους

1. Η συγκριτική παρουσίαση των κρατών, βάσει του τυπικού κριτηρίου της αναγνώρισης ή όχι επίσημης εκκλησίας, επιβε-

34. Άρθρο 6.1 του ολλανδικού Συντάγματος του 1983.

35. Βλ. R. P. Bustamante, *Les États de l'Union Européenne, L'Europe des Quinze*, Université de Paris XII, Faculté du Droit, χ.χ., σσ. 25-41. Σύμφωνα με τον J.-P. Martin, «Courants religieux et humanisme aux Pays-Bas», στο J. Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des Douze*, ό.π., σσ. 105-116, η Ολλανδία εντάσσεται στα κράτη με σύστημα σχετικού χωρισμού κράτους και εκκλησίας, παρότι ο ίδιος αποδέχεται ότι ομοιάζει πολύ προς το γαλλικό μοντέλο.

36. Αναλυτικά, H. Hasquin (dir.), *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France*, Université de Bruxelles, 2η έκδ. 1981· J.-P. Martin, «Laïcité française, laïcité belge: regards croisés», στο A. Dierkens (επιμ.), *Pluralisme religieux et laïcités dans l'Union Européenne*, Université de Bruxelles, 1994, σσ. 71-83.

37. Βλ. άρθρα 19, 20 και 21 του βελγικού Συντάγματος.

βαιώνει τη σταδιακή απόσπαση των περισσότερων κρατών από το παλαιότερα κυρίαρχο μοντέλο της επίσημης εκκλησίας (state church). Το ασφαλές αυτό κριτήριο δεν είναι, ωστόσο, επαρκές για τη διαπίστωση της έντασης στις κατ' ουσίαν σχέσεις κράτους και κυρίαρχης εκκλησίας, ανεξαρτήτως συνταγματικού προτύπου. Η δυσχέρεια νομικής αποτύπωσης των διαφοροποιήσεων στη σύνδεση των δύο πόλων οφείλεται στη διττή υπόσταση της εκκλησίας κατά την εξέλιξη του νομικού της status στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες: έχοντας το παρελθόν της επίσημης εκκλησίας, το εκάστοτε κυρίαρχο χριστιανικό δόγμα κινείται στο πεδίο του δημόσιου χώρου, ενώ ταυτοχρόνως οι δραστηριότητές του εκτείνονται στο πεδίο της κοινωνίας, ενίσχυμένες από το δικαϊκά ανέλεγκτο και τον προνομιακά τονιζόμενο μεταφυσικό του χαρακτήρα.

Η αποσύνδεση κράτους και εκκλησίας, υπό την έννοια της ουσιαστικής «αποθρησκαιοποίησης», μπορεί να διαπιστωθεί από την εφαρμογή ενός πλέγματος νομικών αλλά και κοινωνιολογικών κριτηρίων, όπως: πρώτον, η χρηματοδότηση των θρησκευμάτων· δεύτερον, η συμβολική επιρροή της εκκλησιαστικής επί της κοσμικής εξουσίας, όπως αποτυπώνεται στη θέσπιση θρησκευτικού όρκου των φορέων των κρατικών οργάνων ή στα προοίμια των συνταγματικών κειμένων³⁸· τρίτον, η εμπλοκή της εκκλησίας στην κοινωνική ζωή των πολιτών μιας χώρας, κυρίως επί του πεδίου των οικογενειακών σχέσεων και της εκπαίδευσης· τέταρτον, το θρησκευτικό αίσθημα των πολιτών, όπως μπορεί να αποτυπώνεται μέσω της συχνότητας του εκκλησιασμού αλλά και άλλων στοιχείων που αποτελούν ενδείξεις για την αποδοχή της επιρροής της εκκλησίας στην καθημερινή ζωή.

38. Τα δύο πρώτα κριτήρια εφαρμόστηκαν, ήδη, για την ταξινόμηση των κρατών εκείνων που δεν δηλώνουν ρητά στο Σύνταγμα τους τον επίσημο χαρακτήρα μιας εκκλησίας ή τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους.

2. Στην έννοια της χρηματοδότησης των θρησκευμάτων υπάγονται η μισθοδοσία και η συνταξιοδότηση των εκπροσώπων κάθε θρησκείας, οι δαπάνες για τη συντήρηση των λατρευτικών χώρων και των λοιπών εκκλησιαστικών κτιρίων, οι φορολογικές ελαφρύνσεις και κάθε οικονομική ή άλλης μορφής ενίσχυση. Στη Δανία μόνο το 11% των εσόδων της προέρχεται από τον κρατικό προϋπολογισμό· το υπόλοιπο προέρχεται από τον εκκλησιαστικό φόρο όσων είναι μέλη της. Στην Αγγλία η οικονομική στήριξη της επίσημης εκκλησίας από το 1977 είναι περιορισμένη σχεδόν αποκλειστικά στη συντήρηση ιστορικών εκκλησιών, ενώ τα ποσά που διαχειρίζεται το English Heritage Grants αφορούν όλα τα θρησκευτά, όπως συμβαίνει και με ορισμένες ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις. Στην Ελλάδα, παρότι η Εκκλησία είναι αυτοδιοικούμενη, το κράτος παρεμβαίνει στα κρίρια ζητήματα οικονομικής διοίκησης και οργάνωσής της· οι κληρικοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας και το υπαλληλικό προσωπικό της, καθώς και κάθε άλλου εκκλησιαστικού νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου μισθοδοτούνται από το κράτος και διέπονται ως προς τις αποδοχές τους από τις διατάξεις περί δημοσίων υπαλλήλων. Στην Ιρλανδία, ο κλήρος δεν μισθοδοτείται από το κράτος, αλλά η σύνδεση της Καθολικής Εκκλησίας και του κράτους σε ζητήματα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής είναι εξαιρετικά στενή. Στην Γερμανία ισχύει ο «εκκλησιαστικός φόρος», αναλόγως της δήλωσης θρησκευόμενου που υποβάλλει κάθε φορολογούμενος, ή υπέρ κοινωφελών μη θρησκευτικών οργάνωσεων, εάν δεν δηλώσει θρήσκευμα. Στην Ιταλία, μετά την ψήφιση σχετικού νόμου το 1985, εφαρμόστηκε η φορολογία υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας αρχικά, υπέρ και των άλλων θρησκευμάτων στη συνέχεια, ανάλογα με την επιλογή-δήλωση του φορολογουμένου. Η Ισπανία ακολούθησε το ιταλικό παράδειγμα επιβάλλοντας και αυτή, από το 1979, σταδιακή

επιβολή φόρου υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας μόνο στα μέλη της· η εφαρμογή του συστήματος όμως καθυστέρησε πολύ, κι έτσι από το 1988 εφαρμόζεται ένα μικτό σύστημα, ως ενδιάμεσο στάδιο μέχρι την αυτοχρηματοδότηση. Το Σύνταγμα του Λουξεμβούργου ορίζει την υποχρέωση του κράτους να πληρώνει τους μισθούς και τις συντάξεις των κληρικών των αναγνωρισμένων θρησκειμάτων· βάσει αυτού μισθοδοτούνται οι ιερείς του καθολικού δόγματος, του προτεσταντικού δόγματος, του ισραηλιτικού θρησκειώματος και πιο πρόσφατα, από το 1982, της Église Protestante Réformée. Αντίστοιχη ρύθμιση προέβλεπε το άρθρο 181 του βελγικού Συντάγματος, πριν την αναθεώρησή του, επιβάλλοντας την κρατική χρηματοδότηση των θρησκευτικών λειτουργιών. Με την τροποποίηση του βελγικού Συντάγματος, το 1993, θεσπίστηκε, με προσθήκη στο άρθρο 181, η ισότητα μεταξύ των θρησκευτικών ενώσεων και των ενώσεων με φιλοσοφικό περιεχόμενο, με συνέπεια να χρηματοδοτούνται οι εκπρόσωποι και των πρώτων και των δεύτερων. Η συνταγματική υποχρέωση του ολλανδικού κράτους να πληρώνει μισθούς και συντάξεις ιερέων αναγνωρισμένων θρησκειών καταργήθηκε τον Μάιο του 1991, παρέμεινε μόνον η κρατική χρηματοδότηση ορισμένων πανεπιστημιακών εδρών θεολογίας, ενώ κατά παράδοση όλα τα δόγματα δικαιούνται ραδιοφωνικό και τηλεοπτικό χρόνο στους κρατικούς σταθμούς. Το ελβετικό Σύνταγμα συνδέει τη χρηματοδότηση των εκκλησιών με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, ορίζοντας ότι κανείς δεν υποχρεούται να πληρώνει φόρους υπέρ μιας θρησκευτικής κοινότητας στην οποία δεν ανήκει. Στη Γαλλία, η ρητή αναφορά του άρθρου 2 του Συντάγματος στον λαϊκό χαρακτήρα του κράτους συνεπάγεται την απαγόρευση χρηματοδότησης οποιασδήποτε θρησκείας. Στην Πορτογαλία, επίσης, το κράτος δεν χρηματοδοτεί κανένα θρήσκευμα, ισχύει όμως η απαλλαγή φορολογίας των ιερέων, ενώ όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την Καθολική

Εκκλησία και την περιουσία της ρυθμίζονται από το κοινό δάτο του 1940.³⁹

3. Το στοιχείο του θρησκευτικού όρκου συνιστά ένα επιπλέον ερμηνευτικό εργαλείο, σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, όπου αποτυπώνεται το μέτρο κοινωνικής αποδοχής της διαπλοκής θρησκευτικής και κοσμικής εξουσίας. Ο ισχυρότερος δεσμός παρατηρείται στην Αγγλία, όπου ο βασιλιάς είναι ταυτοχρόνως και η κεφαλή της Αγγλικανικής Εκκλησίας, ο όρκος του έχει θρησκευτικές αναφορές, η δε στέψη είναι θρησκευτική τελετή, όπου ο βασιλιάς δέχεται το στέμμα από τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury. Στο ελληνικό Σύνταγμα, ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν περιορίζεται σε αναφορά του Θεού αλλά παραπέμπει στην Αγία Τριάδα όπως και ο όρκος των βουλευτών, με πρόβλεψη για αλλόθρησκους ή ετερόδοξους όχι όμως για άθρησκους ή άθεους. Στη Δανία, ο βασιλιάς είναι μέλος της επίσημης εκκλησίας, ο όρκος του όμως δίδεται ενώπιον του Συμβουλίου του Κράτους και δεν έχει θρησκευτικό χαρακτήρα. Αναφορά στον «Παντοδύναμο Θεό» συμπεριλαμβάνει ο όρκος του Προέδρου της Ιρλανδίας. Στον όρκο που προβλέπεται από το γερμανικό Σύνταγμα για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, όταν αναλαμβάνει τα καθήκοντά του, προστίθεται στο τέλος η φράση: «Είθε να με βοηθήσει ο Θεός». Η ίδια ακριβώς φράση προβλέπεται στο πολωνικό Σύνταγμα ως διακριτική ευχέρεια του Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού να την προσθέσουν στον όρκο τους, στον οποίον πάντως δεν υπάρχει υποχρεωτική θρησκευτική αναφορά. Ο όρκος του Προέδρου της Ιταλικής

39. Για τη χρηματοδότηση των εκκλησιών στην Ευρώπη, βλ. τον συλλογικό τόμο, *Church and State in Europe, State Financial Support, Religion and the School*, Proceedings of the meeting Milan-Parma, Οκτώβριος 20-21, 1989, Dott. A. Giuffrè Editore, S.p.A. Milan 1992· επίσης την ανωτέρω ανά κράτος βιβλιογραφία.

Δημοκρατίας ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων δεν εμπεριέχει θρησκευτικές αναφορές· το ίδιο ισχύει και για τον όρκο του Ιταλού Πρωθυπουργού και της Κυβέρνησης ενώπιον του Πρόεδρου της Δημοκρατίας. Καμία θρησκευτική αναφορά δεν εμπεριέχεται στον όρκο που δίδεται από τον Ισπανό βασιλέα και τον διάδοχο, αλλά και ο Πρόεδρος της Πορτογαλίας ορκίζεται στην τιμή του. Το βελγικό Σύνταγμα προβλέπει τον όρκο του βασιλέα, ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων, χωρίς θρησκευτικές αναφορές, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον όρκο του Μεγάλου Δούκα και του διαδόχου του Λουξεμβούργου.⁴⁰

Εξετάζοντας τα προοίμια των Συνταγμάτων, διαπιστώνουμε ότι μόνο στο ιρλανδικό Σύνταγμα υπάρχει αναφορά στην Αγία Τριάδα. Το προοίμιο του γερμανικού Συντάγματος έχει αναφορά στον Θεό, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό θρησκείας, ακριβώς όπως και στο εξαιρετικά βραχύ προοίμιο του ελβετικού Συντάγματος. Στο προοίμιο του ισπανικού Συντάγματος δεν υπάρχει καμία θρησκευτική αναφορά· το ίδιο συμβαίνει και με το γαλλικό και το πορτογαλικό Σύνταγμα. Το ελληνικό Σύνταγμα δεν διαθέτει προοίμιο, έχει όμως προμετωπίδα: «Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος».

4. Ο αποχαρκτηρισμός των επίσημων εκκλησιών φαίνεται να διευκόλυνε τη λήψη νομοθετικών μέτρων προς τα οποία αντιδρούσαν τα χριστιανικά δόγματα, όπως η νομοθεσία περί διαζυγίου στην Ιταλία το 1970, στην Πορτογαλία το 1977, στην Ισπανία το 1981, στην Ιρλανδία το 1995. Ο πολιτικός γάμος είναι ισόκυρος με τον θρησκευτικό στην Αγγλία, Δανία, Ιρλαν-

40. Πρβλ. άρθρα: 8 του δανικού Σ.: 33 παρ. 2, 59 παρ. 1 και 2 του ελληνικού Σ.: 12 παρ. 8 του ιρλανδικού Σ.: 56 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόρνης: 130 και 151 του πολωνικού Σ.: 91 και 93 του ιταλικού Σ.: 61 του ισπανικού Σ.: 130 του πορτογαλικού Σ.: 91 του βελγικού Σ.: 5 παρ. 2 και 8 παρ. 2 του Σ. του Λουξεμβούργου.

δία, Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, ενώ στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι υποχρεωτικός.⁴¹ Οι χώρες με καθολική παράδοση όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιρλανδία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, σταδιακά μείωσαν την επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας στην εκπαίδευση και τη ρύθμιση των προσωπικών και οικογενειακών σχέσεων, υιοθετώντας τη «laïcité»⁴² ως συστατικό του κράτους δικαίου.⁴³ Η προνομιακή θέση της Καθολικής Εκκλησίας ανετράπη στην Ισπανία και την Ιταλία κατά τη δεκαετία του 1980. Ενδεικτική της νέας αντίληψης ήταν η εγκύκλιος που εξέδωσε ο Ισπανός υπουργός Παιδείας, τον Ιανουάριο του 1985, υπογραμμίζοντας τον σεβασμό που πρέπει να εκδηλώνεται στις θρησκευτικές εορτές των μαθητών που έχουν θρησκεία άλλο από το καθολικό. Το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε τον Απρίλιο του 1989 ότι υπάρχει έντονη δυσμενής διάκριση σε βάρος εκείνων των μαθητών που αρνούνται τη θρησκευτική διδασκαλία αναζητώντας άλλες φιλοσοφικές απόψεις. Η κατηχητική θρησκευτική διδασκαλία αποτελεί την εξαίρεση στον ευρωπαϊκό χώρο.⁴⁴ Η βλασφημία συνεχίζει να αποτελεί αδίκημα μόνο στη Γερμανία, στη Μεγάλη Βρετανία, στην Ιταλία, στην Ιρλανδία και στην Ελλάδα.⁴⁵

41. Στοιχεία για τον πολιτικό γάμο στις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στατιστικά στοιχεία, παρέχει ο Α. Dittgen, «Les mariages civils en Europe: histoires, contextes, chiffres», *Droit et Société* 36/37(1997), σσ. 309-329.

42. Για τη «laïcité» ως ευρύτερο της Γαλλίας φαινόμενο, βλ. Ε. Morin, «Le trou noir de la laïcité», *Le Débat*, 58, janvier-février 1990.

43. Α. Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1994.

44. Αναλυτικά, Γ. Σωτηρέλλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Α. Σάκκουλας, 3η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή, Αθήνα 1998.

45. Γενικότερα για την έννοια της βλασφημίας και τα νομικά προβλήματα που επάγεται, βλ. L. Levy, *Blasphemy, Verbal Offence against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie*, New York 1993.

Η Δανία, η Σουηδία, η Φινλανδία, η Ολλανδία και εν μέρει η Μεγάλη Βρετανία, χαρακτηρίζονται από μία προτεσταντική παράδοση, που παρουσιάζει ρήγματα σε μεγάλο μέρος των πολιτών τους. Η Αγγλικανική Εκκλησία έχει τεράστια οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της έλλειψης ενδιαφέροντος από τους πιστούς, η Σουηδία και η Φινλανδία επέλεξαν να καταργήσουν τον χαρακτήρα της εθνικής εκκλησίας, ανταποκρινόμενες στην τάση «αποκρατικοποίησης» της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας που έντονα υποστηρίχθηκε στις δύο χώρες.

Νέες ριζοσπαστικές νομοθετικές ρυθμίσεις για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων, για την αναγνώριση των μονογονεϊκών οικογενειών και τις νέες μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, για τη γονιδιακή θεραπεία, ακόμη και για την ευθανασία, δημιουργούν εντάσεις με τις ηγεσίες των τριών μεγάλων χριστιανικών δογμάτων και τους πιστούς τους, δεν αποτρέπεται όμως η βαθμιαία εισδοχή τους στα νομικά συστήματα των ευρωπαϊκών κρατών.

Ε. Η θέση των εκκλησιών στο περιβάλλον της λειτουργικής διαφοροποίησης

1. Πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες επηρέησαν σε καθεμία από τις προαναφερόμενες χώρες με κοινό αποτέλεσμα την αποσταθεροποίηση του νομικού και κοινωνικού status της «εθνικής» εκκλησίας. Από την ιστορική και νομική εξέλιξη της σχέσης κράτους και εκκλησίας φαίνεται ότι η αποκοπή του κράτους από τη θρησκευτική αγκάλη πέτυχε εκεί όπου η στάση της κοινωνίας απέναντι στην κυρίαρχη εκκλησία επέτρεψε στις πολιτικές δυνάμεις να αναμετρηθούν μαζί της. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Καθολική Εκκλησία, παρά την αδιαμφισβήτητη ισχύ της, δεν έχει πλέον σε κανένα κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης τη θέση της επίσημης εκκλησίας.

Η βαθμιαία αποδυνάμωση των εκκλησιών στο πεδίο της διασύνδεσης με το κράτος εύλογα οδήγησε στην προβολή του ζεύγματος δημόσιο/ιδιωτικό, για να αιτιολογήσει την εξέλιξη, όπου συγκρούεται η επιρροή στον δημόσιο χώρο, που επιδιώκουν τα μεγάλα χριστιανικά δόγματα, με την ιδιωτική ανάγκη για εξατομικευμένη θρησκευτικότητα.⁴⁶ Η κατανόηση και ερμηνεία των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, σε διάφορες ιστορικές φάσεις στην Ευρώπη, υποδηλώνει ωστόσο την ανάπτυξη των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων σε τρία πεδία: το κρατικό, το δημόσιο, το ιδιωτικό. Με δεδομένη την πορεία προς την απώλεια της επιρροής επί του κρατικού πεδίου, οι εκκλησίες συνεχίζουν να δρουν μέσω της συνύπαρξης του ιδιωτικού με το δημόσιο στοιχείο, θεμελιώνοντας τη νομική τους ύπαρξη στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι· αποτελούν, συνεπώς, ενεργούς acteurs της κοινωνίας και υπό αυτή την ιδιότητα προβάλλονται τόσο στον χώρο των πιστών τους, όσο και στο νομικό πεδίο. Παράλληλα προς την αποθρησκευοποίηση του κράτους και σε ανάδραση προς αυτήν, νέα φαινόμενα καταγράφονται στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την τελευταία εικοσαετία.

Πρώτον, η διεθνής πίεση για την αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, συνεπώς και των θρησκευτικών μειονοτήτων. Ένας σημαντικός παράγοντας για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, που επηρεάζει βαθύτατα και τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στο εσωτερικό των κρατών, είναι η επιθυμία των ισχυρών κρατών να προστατεύσουν τη θρησκευτική, φυλετική ή πολιτιστική ταυτότητα μειονοτήτων, με τις οποίες έχουν συγγένεια, και οι οποίες αισθάνονται

46. Βλ. P. Beyer, *Religion and Globalization*, Sage, London κ.ά. 1994, σσ. 71 κ.ε., 225 κ.ε. και J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*, ό.π., σσ. 40 κ.ε., 211 κ.ε. Για τις δυσχέρειες οριοθέτησης του «δημόσιου» από το «ιδιωτικό», βλ. Κ. Μουριάς, *Το συνταγματικό δικαίωμα ιδιωτικού βίου*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σσ. 59 κ.ε.

να απειλούνται στην άσκηση των δικαιωμάτων τους από το κράτος στο οποίο κατοικούν.⁴⁷

Δεύτερο φαινόμενο είναι η είσοδος και εγκατάσταση προσώπων που ανήκουν σε νέες θρησκευτικές μειονότητες, κυρίως μουσουλμάνων αλλά και βουδιστών, όπου η Ευρώπη αντιμετωπίζει τις αντοχές της απέναντι στο «άλλο».⁴⁸ Παρατηρείται ότι όσο πιο εκκοσμικευμένο είναι ένα κράτος τόσο περισσότερο ευνοεί τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών.⁴⁹ Στις παραδοσιακές εκκλησίες των χριστιανών, καθολικών – προτεσταντών – ορθόδοξων, αλλά και εβραίων, προστίθενται οι μουσουλμάνοι ως κατεστημένη μεν θρησκεία, νέα όμως στον ευρωπαϊκό, παραδοσιακά χριστιανικό, χώρο. Μετά την τρομοκρατική, ισλαμικής φονταμενταλιστικής έμπνευσης, επίθεση εναντίον των ΗΠΑ, της 11.9.2001, και την ενδεχόμενη μείωση της θρησκευτικής ανοχής, αντικείμενο προς έρευνα θα καταστεί στο άμεσο μέλλον η πρακτική των κρατών ως προς τη θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων και των λοιπών θρησκευτικών μειονοτήτων.

Τρίτο φαινόμενο: Στην ευρωπαϊκή-κοινοτική τάξη οι εθνικές εκκλησίες αποστερούνται τον κυρίαρχο χαρακτήρα τους, θεωρούμενες πλέον «περιφερειακές» δυνάμεις στον ενιαίο ευρωπαϊκό χώρο. Στα κράτη της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση των αυταρχικών τους καθεστώτων, οι παλαιότερα κυρίαρχες εθνικές εκκλησίες, Καθο-

47. M. Evans, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge University Press 1997, σσ. 364 κ.ε.

48. Βλ. ενδεικτικά στον συλλογικό τόμο, J. Baubérot (επιμ.), *Pluralisme et minorités religieuses*, Peeters, Louvain 1991· A. Bastenier, «Les minorités d'origine musulmane en Europe, Réflexion à propos d'une implantation», στο A. Dierkens (επιμ.), *Pluralisme religieux et laïcité dans l'Union Européenne*, ό.π., σσ. 97-107· A. Popović, «L' Islam dans les Balkans depuis la chute du mur de Berlin», στο P. Michel (dir.), *Les Religions à l' Est*, ό.π., σσ. 161-181.

49. Βλ. G. Vincent/J.-P. Willaime (dir.), *Religions et transformations de l' Europe*, Presses Universitaires, Strasbourg 1993, passim.

λική και Ορθόδοξη, επιδιώκουν την επανεγκατάστασή τους, την επαναφορά της θρησκευτικής διδασκαλίας, τη συμμετοχή τους στη νομοθεσία για θέματα οικογενειακού δικαίου, την ποινικοποίηση των αμβλώσεων, την περιθωριοποίηση των θρησκευτικών μειονοτήτων.⁵⁰ Ιδιαίτερα οι κυρίαρχες ορθόδοξες εκκλησίες στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό της Καθολικής Εκκλησίας, που, έχοντας κεντρική καθοδήγηση, υπερεθνικό χαρακτήρα και εξαιρετική οργάνωση, υφίσταται τις λιγότερες συνέπειες της φθοράς στο σύνολο των παραδοσιακών χριστιανικών εκκλησιών, ενώ ταυτοχρόνως αναπτύσσει μία νέα δυναμική σε ένα κατά παράδοση ορθόδοξο περιβάλλον.

2. Στη σημερινή εποχή, οι παραδοσιακές εκκλησίες σταδιακά χάνουν τα κρατικά τους ερείσματα. Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν, είναι μάλλον σαφές ότι εγκαταλείπεται ο εγκλωβισμός των εκκλησιών στο κρατικό πεδίο και απελευθερώνεται ο κοινωνικός-δημόσιος χαρακτήρας τους, προκειμένου να καλύψουν την ανάγκη των πιστών για εξατομικευμένη θρησκευτικότητα με αντίστοιχη κοινωνική δράση. Η τάση απομάκρυνσης των πιστών, όπως παρατηρείται γενικότερα, συνδυάζεται, από την άλλη πλευρά, με την ουσιαστικότερη συμμετοχή όσων πράγματι αισθάνονται ότι ανήκουν σε μία θρησκευτική κοινότητα. Η προβολή της κοινωνικής αλληλεγγύης ως του κέντρου δραστηριότητας των εκκλησιών μπορεί να μετατρέψει τη θεσμική αποδυνάμωση των εκκλησιών σε παράγοντα δυναμικής στήριξης μιας νέας στρατηγικής τους στο κοινωνικό πεδίο, εν όψει μάλιστα μιας αναζωπύρωσης του θρησκευτικού αισθήματος συνδεδεμένης με την ανάπτυξη νέων θρησκευτικών, συχνά φανατικών, κινήματων και μυστικι-

50. Έτσι, ο Th. Franck, «Is Personal Freedom a Western Value?», *American Journal of International Law* 91 (1997) 4, σσ. 593-627, ειδ. σ. 623.

σικιών τάσεων,⁵¹ που επαναθέτει το ζήτημα του ορισμού της θρησκείας.

Έξω από την προστατευτική, και στρεβλωτική συνάμα, καλύπτρα του κράτους, οι εκκλησίες, τόσο οι μεγάλες και παρδοσιακές όσο και οι μικρές και «νεώτερες», μπορούν να αποτελούν τις πιο αντιπροσωπευτικές οργανώσεις πολιτών (μη κυβερνητικές οργανώσεις). Με έμβλημα και κωδικό επικοινωνίας την κοινωνική αλληλεγγύη, και ενασχόλησή τους το κοινωνικό έργο, συγκροτούν de facto κοινωνικές συσσωματώσεις με χαρακτήρα συντηρητικών επιμέρους κινήματων, παράλληλα με αξιόπιστες ανθρωπιστικές, οικολογικές, ριζοσπαστικές οργανώσεις. Είναι γνωστά άλλωστε, και πολλά, τα ψευδεπίγραφα «κινήματα πολιτών», που είτε συνδέονται υπογείως ή και δημοσίως με κομματικούς σχηματισμούς, είτε ζουν με αποκρυπτόμενες ή μη κρατικές χρηματοδοτήσεις. Σε σύγκριση με αυτά τα «κινήματα», οι εκκλησίες συνιστούν πολύ αντιπροσωπευτικότερο στοιχείο της κοινωνίας πολιτών, σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο.⁵²

51. Ενδεικτικά H. Hasquin, «L' État et les Églises dans l' Europe communautaire, A propos du financement des cultes», στο A. Dierkens (επιμ.), *Pluralisme religieux et laïcités dans l' Union Européenne*, Université de Bruxelles, 1994, σσ. 21-44, ειδ. σσ. 33 κ.ε.

52. Τον χαρακτήρα της γνήσιας και μαζικής υπερεθνικής μη κυβερνητικής οργάνωσης αποδίδει κατ' εξοχήν στην Καθολική Εκκλησία ο K. Anderson, «The Ottawa Convention Banning Landmines, the Role of International Non-governmental Organizations and the Idea of International Civil Society», *European Journal of International Law* 11 (2000) 1, σσ. 91-120, ειδ. σ. 117.